

Güneydoğu Anadolu'da Coğrafi Müşahedeler

Ord. Prof. Ahmet Ardel

Bölgeye toplu bakış :

Bilindiği üzere Güneydoğu Toroslar yayının dış kenarı ile Suriye hududu arasında kalan saha Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu coğrafi bölgesini teşkil etmektedir. Burası verimli hilâl'in (croissant fertile) en geniş kısmına tekabül etmektedir. Burada, Akdenizi Mezopotamya'ya bağlayan büyük yol üzerinde, çölle dağ arasında yer almış olan step şeridinde, tarihin eski devirlerinde kurulmuş ve mühim bir kısmı bugüne kadar gelmiş şehirler, kasabalar (Edesse = Urfa, Marida = Mardin, Amida = Diyarbakır...) bulunmaktadır. Filhakika burası Neolitik'ten beri mevcut çok eski bir medeniyet sahasıdır. Ceylanpınar'ın yanı başında, Suriye topraklarında Habur ırmağının kaynaklarında yer alan Tel Halaf mevkiinde yapılan kazılar eski bir medeniyetin izlerini meydan çıkarmıştır: Tel Halaf medeniyeti, Milâttan evvel 4000-3500. (Bu medeniyet Mezopotamya'da El Uruk ve El Obeyd medeniyetleriyle muasırdır).

Bu Bölge, iklim bakımından civar bölgelerden farklı olduğu gibi, jeolojik ve morfolojik bakımdan da ayrı bir karakter arz etmektedir. Güneydoğu Anadolu'da Akdeniz ikliminin bozulmuş bir tipi vardır ki, de Martonne buna, Suriye iklimi der. Bu iklim tipi Akdeniz ikliminin kontinental bir şekli olup, bölgede güney ve güneydoğuya doğru gidildikçe tedrici bir surette çöl iklimine geçer.

Yapı bakımından Güneydoğu Toroslar yayının güneyinde kalan saha, heyeti umumiyesile, hafifçe kıvrımlı (geniş manada gevşek iltiva) ve kısmen de fayyedir. Neojen, görünüşte hafifçe eğik ve faylı vaziyette olduğu gibi, Eosen de fazla kıvrımlı değildir. Volkanik teşekkülât talî bir bölge teşkil edecek kadar geniş bir saha kaplamaktadır. Bölgede kalker geniş bir saha kapladığından, karsitik şekiller her tarafta mevcuttur.

Relief bakımından kuzey ve kuzeydoğu kenar dağlık olduğu halde (sıra dağlar), geri kalan kısım plato karakterine yaklaşan orta irtifada dağlar ve tepelerden müteşekkildir.

İdrografik bakımdan bölge, doğuda Dicle, batıda Fırat idrografik şebekesine tâbi bulunmaktadır. Güneydoğu Anadolu, kuzeydoğu ve doğu dağlık kenar müstesna, umumiyetle, az yağışlı ve aynı zamanda geçirimli sahalardan (kalker ve

1) Güneydoğu Anadolu'da Haziran 1961 de yapılan coğrafi gezinin neticesi olan bu yazı, VI. Coğrafya Kongresinde verilen bir konferansın metnini teşkil etmektedir.

Burada verilen izahat, 1.800.000 ölçekli Türkiye Jeolojik Hartasının Malatya ve Musul paftaları üzerinde kolaylıkla takip edilebilir.

bazalt) müteşekkil olduğu için, yüzey suları, kurak mevsimde, yok denecek derecede, ehemmiyetsizdir.

Biyocoğrafik bakımdan bölge, kuzey kenarı müstesna, step sahasıdır. Yalnız, Midyat dağlarının batı kısmında ormanın tahribinden meydana gelen çalı formasyonları ve, yer yer, seyrek orman bakiyeleri vardır.

İskân coğrafyası bakımından bu eski medeniyet sahası şehirlerle, kasabalarile ve köylerle sedanterlerin ikamet ettiği bir sahadır.

Bu suretle tahdit edilen ve esas karakterleri tebarüz ettirilen Güneydoğu Anadolu coğrafi bölgesinde yapı, relief şekilleri ve istismar bakımından, birbirinden esaslı denecek şekilde farklı, birtakım tali bölgeler ayırdetmek mümkündür. Biz, seyahatimiz esnasında, bunların tamamını, teferruatı ile görmemiş olmakla beraber, hiç olmazsa bazıları hakkında bir fikir edinmiş bulunuyoruz. Yalnız, bu müşahedelerin ağırlık merkezi morfolojik sahadadır. Mamafih, diğer sahalardaki müşahedelerimizden de, sırası geldikçe, bahsedeceğiz.

Diyarbakır Neojen havzası : Kuzeyde Kretaseye atfedilen (jeologlar tarafından Ergani - Hakkâri serisi diye adlandırılan) kalker ve flişlerden müteşekkil Lice civarındaki dağlarla, bunların doğuya doğru temadisi olan kısım (kenarda irtifa 1400-1500 metre, fakat kuzeye, içeri doğru artmaktadır), güneyde Eosene atfedilen Savur etrafındaki dağlarla Raman dağı arasında oldukça geniş bir Neojen havzası bulunmaktadır. Biz bunu, kenarında bulunmakla beraber, **Diyarbakır Neojen Havzası** diye adlandırıyoruz. Havzanın kuzey ve güney hudutları net olmakla beraber, doğu kısmı çok girintili ve çıkıntılıdır. Havzanın en geniş yayılış sahası Silvan istikametindedir. Kuzeybatı ve batı kısmını Alt Eosene ait kütleli kalkerlerle, Karacadağın lav platoları çevirmektedir. Biz bu bölgeyi Raman dağı ile Diyarbakır ve bu şehirle Lice dağları arasında gördük. Her tarafta aynı manzara göze çarpmaktadır: Dicle ve tabileri tarafından parçalanmış sırtlar ve tepelerden müteşekkil çıplak bir saha. Burası Güneydoğu bölgesinin çok mühim bir hububat sahasıdır. Şimdi havzanın, gördüğümüz kısımlarındaki, müşahedelerimizden bahsedelim.

Raman dağının kuzey etekleri ile Diyarbakır arasında havzanın durumu : Kabaca doğu-batı istikametinde uzanan ve Üst Kretase marn ve marnlı Kalke-riyle Eosen kalkerlerinden müteşekkil bulunan Raman dağının kuzey eteğinde bir ova uzanmaktadır. Tilmis ovası diye adlandırabileceğimiz bu ova, daha kuzeyde olduğu gibi, Pliosen'e atfedilen çakıl ve kumlardan (yer yer hafifçe greleşmiş) müteşekkil olup, Tilmis köyünün kuzeydoğusunda bazalt lav platoları ile tahdit edilmiştir. Çakıl ve kumlar üzerine yayılan bazaltlar bariz kornişler meydana getirmektedir. Lav platosunun kenarı, yer yer, parçalanmış olup tipik Windgap'lar husule gelmiştir. Beşiri'nin güney ve güneybatısında bazalt akıntısının hududu, muhakkak olarak, bir aşınma hudududur. Diyarbakır Neojen havzasının batı kenarında olduğu gibi, burada da Post Pliosen bazalt akıntısı akar-sular tarafından parçalanmıştır.

Batman kasabası ile Diyarbakır arasında, Dicle ve tabileri yumuşak Pliosen depoları içinde ova denecek derecede geniş vadiler açmıştır. Bunlar, Sinan, Çöl-tepe, Bismil arasında net olarak görülüyor. İlerde Ulam köyü etrafında, Dicle-nin sağ kenarında bazalt platoları meydana çıkıyor. Karaca dağın lavları buraya kadar gelmiştir. Fakat, hudut bir aşınma hudududur.

Diyarbakır - Lice arası ve havzanın kuzey kenarı : Bazalt lav platosu Diyarbakır şehrinin içine, yanından geçen Dicle'nin sağ tarafına kadar uzanıyor; hatta şehrin bahçelerinin bulunduğu kısım da Dicle üzerindeki tarihi köprü'nün öte tarafında bir yere kadar da gidiyor. Burada Dicle, lav platosunu parçalayarak kornişli bir vadi meydana getiriyor. Bahis konusu köprüyü geçip kavisli döndükten sonra yol, evvelâ kuzey istikametini, biraz ileride de kuzeydoğu istikametini alıyor. Her tarafta görülen aynı manzara: hububat tarlaları ile kaplı üzerleri düz yahut hafifçe eğik neojen tepeleri. Bunlar birbirinden, umumiyetle, kuzeybatı - güneydoğu istikametinde akan Dicle'nin kolları (Ambar çayı, Kuru çay, Pamuk çay...) ve bunların tabilerinin açmış olduğu geniş vadilerle ayrılmıştır. Yeknesak manzaralı neojen havzası İç Anadolu ve Trakya neojen havzalarına çok benziyor.

Bahis konusu havzanın, kuzeyde Lice kenar dağlarıyla olan temas sahasında disimetrik bir relief husule gelmiştir: kalker dağlık kenar hogbek tipi relief meydana getirdiği halde, eteğindeki neojen tepeleri daha az eğimli (eğim 80 kadar güneye doğru) gevşek konglomera (bunların parçalanması yüzeyde çakıl teşekkülâtına meydan vermiştir) ve marnlı kalkerlerden müteşekkil olup, silik, monoklinal bir relief (kuesta rüşeymleri) arz etmektedir.

Kenarla Lice arası kalker ve flişlerden müteşekkil kıvrılmış bir saha olup (Güneydoğu Torosların kenarı), burada parçalanmış antiklinal ve senklinaller birbirini takip etmektedir. Lice ovası kalker ve flişlerin içinde açılmış, kısmen karstik menşei haiz, polye karakterinde geniş bir ovadır.

Havzanın batı ve kuzeybatı kenarı : Havzanın bu kısımda hududunu lav platosunun doğu kenarı teşkil etmektedir. Muhakkak ki bu kısımda neojen teşekkülâtı daha batıya doğru uzanıyordu. Fakat sonradan faaliyete geçen Karaca dağın çıkarmış olduğu bazalt lav akıntılarının altında kalmıştır. Bunlar, Dicle'nin kenarına kadar gelmekte ve Diyarbakırın kuzeyinde Tepe köyle bu şehir arasında Dicleye kuzey-güney istikametini verdirmektedir.

Kuzeybatıda lav akıntısı Termil civarına kadar uzanmaktadır. Her tarafta görülen aynı manzara: lav akıntısının meydana getirdiği düz yüzeyler, yer yer boş bırakılmış verimsiz sahalara, yer yer ziraat sahalara. Pir Ahmet köyü civarında miosen kalkerleri meydana çıkıyor. Beyaz kalkerlerden müteşekkil tepeler çıplak sahalara olup buralarda antiklinal ve senklinaller gayet net olarak görünüyor. Bunlar güneybatı - kuzeydoğu istikametinde uzanıyorlar. Adı geçen köy önündeki ova, kuzeydoğuya doğru kalker içinde aşınma ile meydana gelmiş büyük bir dolin olduğu halde, batıya doğru tedrici bir surette lav akıntılarının meydana getirdiği bünye yüzeyine karışmaktadır. Ovanın doline tekabül eden kısmının tabanı terra rosa ile örtülüdür ve kuzeydoğu kenarı kalker tepelerle kapalıdır. Halbuki güneybatı kenarı açık olup lav platosunun içine doğru sokulmaktadır.

Bahis konusu dolinin kuzey ve kuzeydoğusundaki kalker eşik aşıldıktan sonra Ergani ovasına giriliyor. Bunun güney kısmı aynı mahiyetteki kalkerler içinde husule gelmiş karstik bir saha (küçük çapta bir polye) olduğu halde, kuzey kısmına doğru marnlı arazi meydana çıktığından karstlaşma inkıtaa uğruyor ve ovoidan tepelere geçiliyor. Görünüşe göre Ergani ovası natamam bir karst sahasına tekabül etmektedir.

Havzanın teşekkül ve tekâmülü : Hemen her tarafta detritik bir teşekkülât arzeden havza, esas itibarile, hafifçe çimentolaşmış konglomeralardan müteşekkil olup, yer yer, kalker ve marn seviyelerini ihtiva etmektedir. Bahis konusu konglomeraların parçalanmasından irili ufaklı kum ve çakıllar husule gelmiş olup, bunlar havzanın imtidadınca her tarafta görülmektedir. Diyarbakırın kuzey kısmında parçalanmadan meydana gelmiş çakıl depoları altında kalker ve marnlar meydana çıkıyor. Konglomeratik sahalar ekseriya boş bırakıldığı halde, kalkerli kısımlar hububat tarlalarına tahsis edilmiştir. Diyarbakır - Lice yolunda bahis konusu teşekkülâtın güneye doğru $7-8^{\circ}$ kadar eğik daldığı görülüyor. Yer yer ufki ve eğik olan neojen teşekkülâtı kısmen fayyedir. Dış görünüş itibarile Ergene neojen havzasına çok benzeyen Diyarbakır neojen havzası da, onun gibi, bir sübsidans havzası olup, etraftan gelen depolar tarafından doldurulmuştur. Diğer neojen havzalarında olduğu gibi, burada da, dolma esnasında, yer yer, göl ve bataklıkların olduğu muhakkaktır. Başlangıçta Dicle ve tabilerinin döküldüğü bu kapalı havza sonradan güney tarafından gelen geriye doğru aşınma ile dış drenaj sahasına katılmıştır. Hasankeyf'in kaynak tarafındaki iltisak boğazı (Maymune boğazı) Hasankeyf ovasını Diyarbakır havzası ile iştirâk haline getiriyor.

Muhtemelen mevzii bir taban seviyesine göre gelişmiş olan peneplen (Üst neojen penepleni), Dördüncü Zaman zarfında dış drenaj sahasına iltihak eden, Dicle ve tabileri tarafından parçalanarak gençleşmiştir. Hakikaten, Dicle ve tabileri bu yumuşak arazi içinde ova denecek derecede geniş vadiler açmışlardır.

Neojen'in batı kısmını Karaca dağı lavları maske ediyor. Bu kısımda neojen teşekkülâtının, yukarıda bildirildiği gibi, daha batıya doğru ilerlemiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Karacadağ, volkanik kütlesi : Diyarbakır civarında Dicle'nin, aşağı yukarı, bir hudut teşkil ettiği lav platosu, batıya doğru geniş bir saha üzerinde, Hilvan yakınlarına kadar uzanmaktadır. Biz bu istikamette lav platosunu Karacadağın (en yüksek yeri 1919 metre) kuzey eteğinden geçmek üzere, Siverek'e kadar olan sahada, yol boyunca, yakından gördük. Plato şehir civarında düz denecek derecede az eğik (Diyarbakırla Sevâpgüzeli arasında eğim % 2 kadar) olduğu halde, Karacadağın kuzey eteğine doğru artmaktadır. Keşişlik tepe eteğinde 1000 metrelik isohips, bu yönde, Karacadağın zirve kısmının hududunu teşkil etmekte ve bunun ötesinde lav platosu uzanmaktadır. Diyarbakıra civar olan kısımda plato üzerinde ince bir toprak tabakası mevcut olduğundan bu yerlerde eskiden beri ziraat yapılmaktadır. Fakat, Karacadağın eteğine doğru irili ufaklı volkanik kayalar her tarafı kapladığından ziraate imkân kalmamıştır. Buralar boş bırakılmış yerlerdir. Tek tük görülen köyler hayvancılıkla geçinmektedir. Gayet iptidai olan evler inşa malzemesini yanı başındaki kaya ve taş parçalarından sağlamaktadır. Birer katlı olan bu siyah renkli evleri civar kayalardan farketmek çok defa güç oluyor.

Güney-kuzey istikametine uzanan Karacadağ kütlesi bir Plio - Kuaterner volkan olmasına rağmen, o kadar heybetli görünmüyor. Bunun sebebi, volkan kütesinin esasında Hawaii tipi kompleks volkanlardan oluşudur. Tabanının çapı 120-130 kilometre arasında olan «kalkan şekilli» Karacadağ volkanik kütlesi çok akıcı bazalt lav kulelerinin üst üste yığılmasıyla meydana gelmiştir. Bu lav akıntısının bir merkezden mi, yoksa bir çok yerlerden mi (yarıklardan, tali ko-

nilerden) çıktığı meselesine gelince; volkanik kütle henüz esaslı bir etüde mevzu olmadığından, şimdilik buna dair kat'î bir söz söylemek doğru değildir. Bununla beraber lav çıkarmış olan müteaddit merkezlerin mevcut olmuş olması ihtimal dahilindedir. Meselâ Karadağ - Demirci civarında düz bir saha ortasında yükselen koni şeklindeki tepe, tali bir koni intibasını veriyor.

Nisbi irtifacı 700-900 metre arasında olan Karacadağ volkanik kütleleri, kaynaklarını merkezî kütlelerden alan ve her istikamette giden küçük akarsular tarafından parçalanmıştır. Yaz mevsiminin başlangıcında bunların çoğu kurummuş vaziyette bulunmakta idi. Dağlık kütlelerden sızan sular etekte kaynaklar halinde çıkıyor. Bunlar, Dicle'nin bazı kollarını (Diyarbakır'ın kuzeybatısında Şeytan deresi gibi) beslediği gibi, civar şehir ve kasabaların (Diyarbakır, Siverek gibi) içme suyu ihtiyacını da karşılamaktadır. Karacadağ etrafındaki köyler sularını kuyulardan temin etmektedir. Bize verilen malûmata göre, kuyular derince olup, iyi su vermektedir. Görülüyor ki, Karacadağ, etrafı için bir su hazinesi vazifesini görmektedir.

Lav platosu yüzeyinin düz denecek derecede çok az eğimli oluşu bazalt kulesinin çok akıcı olduğunu gösteriyor. Bundan başka, mekanik aşınmanın tesirile meydana gelen toprak tabakasının da bunda herhangi bir hissesi vardır. Diğer taraftan, bu eski medeniyet sahasında insanın tarla ve bahçe olarak kullandığı bu yerlerdeki rolünü de göz önünde bulundurmak lâzımdır.

Lav akıntılarının her tarafta aynı kalınlıkta olmayışı, bunların örttüğü topografyanın arızalı bir topografya olduğunu gösteriyor. Filhakika, lav akıntılarının kalınlığı bunların eski vadileri doldurdukları yerlerde fazla olduğu halde, düz yüzeyleri örttüğü yerlerde azdır. Kulenin kalınlığı plato kenarında her tarafta aynı gibidir. Meselâ Diyarbakır civarında, Dicle'nin sağ kenarını örten lav akıntılarının arzettikleri yeknesak kalınlık gibi.

Şurada yeri gelmişken kaydedelim ki, Karacadağ volkanik kütlelerinin meydana gelişinden sonra, bölgedeki akarsu şebekesi (Dicle ve tabileri) alt üst olmuştur. Bunun mahiyeti ve tekâmülü ayrı bir etüd mevzuu olacak kadar mühimdir.

Havzanın güney kenarı : Diyarbakır Neojen Havzası'nın güney kısmı, umumiyetle, batı-doğu istikametinde uzanan ve Eosene atfedilen ve marnlı seviyeleri ihtiva eden krem renginde kalkerlerden müteşekkil plato karakterini haiz dağ sıralarından meydana gelmiştir. Üst Kretase ve Eosene ait kalker teşekkülâtı kuzeydoğuda Raman'da, jura tipini andıran bir bünye arzettiği halde, güneye doğru gidildikçe tabakalar eğimlerinden kaybederek ufkiye yakın bir vaziyet göstermektedir. Yalnız, Mardin civarında faylara mâruz kalan kısımda kenar diktir. Kenarda Eosen kalkerlerinden müteşekkil platformla temas N. Tolun ve Z. Ternek'e göre, faydedir (1). Halbuki bu temas E. de Vaumas'ya göre normaldir, Kenarla platform arasında fay yoktur (E. de Vaumas, Structure of Morphologie du Proche - Orient, Revue de Géographie Alpine, 1961, S: 433 - 509).

Aşağı Hanik'le Tazarki tepeleri arasında yer alan geniş Eosen şeridi Savur etrafında gevşek bir iltiva karakteri arzettiği halde, güneye doğru tabakalar hafifçe eğik (güneye doğru birkaç derece) bir vaziyet göstermektedir.

1) N. TOLUN ve Z. TERNEK. Mardin bölgesinin jeolojisi. Notes géologiques sur la région de Mardin. Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni 1952, Sayı : 2.

Mardin'in yakın kuzeyinde geniş bir depresyonda Üst Kretaseye ait marnlı kalkerler, marn ve killer meydana çıkıyor. Bunun güney kısmı N. Tolun ve Z. Ternek'e göre fayye olup, batıya doğru temadisi üzerinde, Derik etrafında, Paleozoik temel aflöre ediyor. Aşağı Hanik'le Aynı Ömer arası az belirli antiklinal ve senklinallerin birbirini takip ettiği ondüle bir sahadır. Aynı Ömer'le Mardin arasında kalan saha güney kenarı fayye, büyük bir antiklinal olup, Eosenden sonra aşınma ile orta kısmı oyulmuş ve altından Üst Kretase meydana çıkmıştır (anticlinal décapé). Akarsular oyulmuş antiklinalin güney kanadını yararak kanyon şeklinde vadiler meydana getirmişlerdir.

Platform sahası : Mardin'in güneyinde etekle Tel Harzem arasındaki saha sert Eosen kalkerlerinden müteşekkildir. Burası, görünüşe göre, tabüer bir bünye arz etmektedir. E. de Vaumas'ya göre, bahis konusu kalkerler güneye doğru 25-30° bir eğimle dalmaktadırlar. Yer yer kalkerin meydana çıktığı bu sahalar çıplak olup, Eosen formasyonu ufki farzedildiği takdirde (N. Tolun'la Z. Ternek'in kesitinden bu anlaşılmaktadır), bünye yüzeyleri meydana getirmektedir. E. de Vaumas'nın tefsir tarzı kabul edildiği takdirde, bu saha aşınma yüzeyi olacaktır. Bahis konusu Eosen kalkerlerinin önünde (güneyinde) uzanan saha Mio-Pliosen atfedilen kalker ve marnlı kalkerlerden müteşekkil olup, oldukça kalın bir toprak tabakası ile örtülüdür ve umumiyetle ziraat sahasıdır. 1/800 000 ölçekli Türkiye Jeolojik Haritası, platformun bu kısmında geniş sahaları kaplayan alüvyon örtüleri ve topraklar gösteriyor. Bunlar : a. Arkadaki dağlık bölgeden inen akarsuların sürükleyip getirdiği alüvyonlar, b. Geniş sahaları kaplayan kalkerin tecezzisinden meydana gelen karstik çukurların (yüzlek dolin ve uvalalar) içinde husule gelmiş olan topraklar (filhakika platform sahasında kalkerler üzerinde kırmızı topraklar çok yaygındır), c. Umumiyetle parçalanmadan mütevellit yüzey teşekkülâtıdır. Bölgede mevcudiyeti çok eski olan insanın da (ziraat sahası olarak toprağı işlemesi) bahis konusu teşekkülâtın yanı toprağın meydan gelişinde herhangi bir tesiri olduğu muhakkaktır.

Kızıltepenin biraz batısında lav sahaları başlıyor. Bu civarda, ova seviyesinde, lav akıntıları şeklinde olan volkanik tezahürat, batıya doğru arızalı bir yüzey meydana getirmektedir. Bazaltlardan müteşekkil lav sahası Karacadağ'a ait olmayıp, Derik'in güney ve güneybatısında yer almış bulunan müstakil bazalt konilerinden dışarı atılmış olan lavlardır. Bu sahalar, umumiyetle, ya az verimli yerler, yahut boş bırakılmış kayalık sahalardır. Bu sahada açılmış bir vadi yamacında, altta hemen hemen ufki vaziyette, Miosen'e atfedilen kalkerlerin ve üstte de lavların arızalı bir yüzeyi örttüğü açıkça görülmektedir. Şu halde, lavlar bu kısımda da arızalı bir aşınma yüzeyini örtmektedir. Kızıltepe etrafındaki düz sahada da (kısmen Miosen kalkerlerinin bünye yüzeyi, kısmen alüvyonlarla kaplı sahalar ve kısmen de lavların örttüğü bünye yüzeyi) kısa mesafelerde birbirini takip eden sun'i tepeler vardır. Bahis konusu Kızıltepe bunlardan biri olacak.

Batıya doğru bir müddet inkıtaa uğrayan lav akıntısı tekrar meydana çıkıyor ve Viranşehirin batısına kadar devam ediyor. Bu kasaba ile Ceylânınarı arası Karacadağ lav akıntıları ve Türkiye Jeolojik Haritası'na göre, Miosen ve Pliosen'e atfedilen kalker teşekkülâtından müteşekkildir. Lavlar, yol üzerinde, Viranşehirin 20 kilometre güneyine kadar uzanmaktadır. Miosen kalkerleri saha-

sında toprak, umumiyetle, kırmızı olup, bu yerler ekili sahalara tekabül etmektedir. Her taraf ova denecek derecede dümdüzdür. Çiftliğe doğru arazi hafifçe dalgalı bir hal alıyor. Çiftliğe varmadan biraz evvel, Büyük ve Küçük Kebes denilen iki bazalt tepe, manzaranın yeknesaklığını bozuyor. Bu sahada kalker arazide de arızalanma görülüyor; birbirinden derince kazılmış vadilerle ayrılmış tepeler ve sırtlar birbirini takip ediyor. Tepelik bölge çiftlik sahasında Suriye hududuna kadar devam ediyor. Habur çayının kaynakları bu sahada bulunuyor. Bize verilen bilgiye göre bahis konusu çayın bu civarda 18 kadar kaynağı vardır. Güneye doğru büyüyen su, Suriye'de ayrıca 54 kaynağı ihtiva etmektedir.

Bu sudan gerek çiftlikte gerek Suriye hududu içinde kalan Resülayn' da sulama hususunda, bilhassa pamuk yetiştirmede, faydalanılıyor. Suların sıcaklığı ve debileri yaz ve kış değişmeyen bu kaynaklar muayyen bir hat üzerinde bulunduğuna göre menşelerinin (Sakarya kaynakları gibi) tektonik oluşundan şüphe edilebilir. Kebes tepelerinden dışarı atılan bazalt lavları çiftliğin batı kısmında düz lav platolarını meydana getirmişlerdir. Bize verilen izahata göre bu civarda lavlardan müteşekkil düzlüklerde toprağın kalınlığı 30 cm. kadardır. Halbuki Miosen kalkerlerine tekabül eden düzlüklerde 1 m. ve hatta daha fazladır. Çiftlik etrafında, lav sahaları hariç, Mio-pliosenden müteşekkil arazinin aşınma devresindeki safhası, yer yer, aşınma ovası durumunda mükemmel bir peneplendir. Yaşına gelince, Plioseni de kestigiğine göre Üst - Neojen olacak. Şu halde Viranşehirin güneyine kadar yayılan Karacadağın bazalt akıntıları Üstneojen peneplen ve aşınma ovasını kısmen fosilize etmiştir.

Viranşehirle Urfa arasında güney kenar: Viranşehirin yakın civarı Karacadağın lav örtüleri ile kaplı olup az verimli sahalar meyanına dahildir. Her tarafta görülen buğday ve darı ziraatıdır. Biraz ilerde Eosen - Miosen kalker arazi başlıyor. Umumiyetle tabüleri bir bünye arzeden bu sahada yüzeyde olan kalker geniş düzlükler meydana getiriyor. Bunlar bünye platformları olacak. Daha batıya doğru tepelerle bunlar arasında bulunan düz tabanlı çukur alanlar birbirini takip ediyor. Umumiyetle Kırmızı toprakları ihtiva eden bu ekili yerler dolinelere ve küçük çapta polyelere tekabül ediyor. Ufki denebilecek hafifçe eğik Eosen ve Miosen kalkerlerden müteşekkil Tektik dağlarında karstik çukurlar birbirinden dar, kuru boğazlarla ayrılmış olarak birbirini takip etmektedir. Bunların bazıları küçük polye büyüklüğündedir. Bunlar daha ziyade kuru ve kör vadilerin gelişmesinden meydana gelmiş olup Batı Toroslardaki hakiki polyelerden farklıdır. Daha batıda Mercühan'da platformun tabii manzarası tekrar meydana çıkmaktadır. Urfa'nın yakın doğusunda geniş bir ova başlıyor. Bu ova, güneye doğru, gözün alabildiğine uzanan meşhur Haran ovası olup doğu ve batıda Miosen'e atfedilen kalkerlerden müteşekkil dağ ve platolarla tahdit edilmiştir. Türkiye Jeolojik Haritası ovanın, batı kenarının kuzey-güney istikametinde bir fayla tahdit edildiğini gösteriyor.

Urfa şehri, ovanın dağlık kütleyle bir koy gibi sokulduğu yerde Alt - Eosen'e atfedilen beyaz renkte kalkerlerden müteşekkil ve batı kenarı fayye bir dağ külesinin eteğinde kurulmuştur. «Verimli Hilâl» yolu üzerinde bulunan bu şehir çok eski olup kuruluşunu, Milattan evvel 2000 e kadar çıkarımlar var. Tarih boyunca elden ele geçen bu şehir Osmanlı İmparatorluğuna ilhak edildikten sonra istikrar bulmuş ve önündeki ovaya doğru yayılmaya başlamıştır. Bu kısımda,

son yıllarda, açılan geniş bir cadde ve bunun iki tarafında yapılan yeni binalar şehre modern bir manzara vermektedir. Ayrıca Urfanın yakın kuzeyinde Germüş dağlarının yanbaşıında lav platosunun eteğinde yeni bir mahalle de kurulmuştur.

Urfa - Gaziantep arası : Aynı mahiyette kalkerlerden müteşekkil Germüş dağlarının dik kenarı çıkılınca platonun yüzeyine varılmaktadır. Bu kısımda tabakalar ufki denecek derecede az eğiktir. Kenar, kanyon şeklinde vadiler tarafından parçalanmıştır. Ne plato yüzeyinde ne de vadide sıcak mevsimde bir damla su yoktur. Plato üzerinde, Sürüç'ün kuzeyindeki bazalt kütesine kadar olan sahada irili ufaklı depresyonlar ve bunları birbirinden ayıran yuvarlak şekilli tepeler birbirini takip etmektedir. Bu çukur alanlar dolinler, uvalalar ve küçük çapta polyelerdir. Bu sahada kalker her tarafta ufki vaziyetini muhafaza ediyor. Dolinler her kademede mevcuttur. Polye durumunda olan depresyonların çoğu kör vadilerin tekâmülü neticesi meydana gelmiş gibi görünüyor. Bunların dibi mezru sahalardan olduğu halde çıplak sahalardan boş bırakılmıştır. Dolunay köyü civarında meydana çıkan bazaltlar bu manzarayı muvakkaten inkıtaa uğrattırıyor. Bu sahanın batısında kalker yine meydana çıkıyor. Fakat topografya aynı değildir: Üzeri alüvyonlarla kaplı bir platform. Burası Sürüç ovasının kuzey kenarını teşkil ediyor. Ova ekili bir sahadır, kenarlara doğru bağlar yer almaktadır. Bahiskonusu ovanın etrafı kalker arazi ile çevrilmiş olduğuna göre menşenin kısmen karstik olması icapeder. Fakat bu büyük ovanın, yanbaşıındaki Haran ovası gibi, kısmen tektonik menşeli olması da ihtimal dahilindedir. Diğer taraftan depresyonun bugünkü şeklini alışıında aşınmanın ehemmiyetli bir rolü olsa gerek. Bu kısımda platform, doğuda Haran ovasında olduğu gibi, Güneydoğu Anadolu kenar bölgesine doğru iyice sokulmuştur. Burada Aligür köyünde şimdiye kadar görmediğimiz bir ev tipi meydana çıkıyor: Kubbeli ev. Köy ovada sun'i bir tepe eteğinde kurulmuştur. Sürüç ovası batıya doğru geçildikten sonra bazaltlar tekrar meydana çıkıyor. Burası Karadağ kütesinin etekleridir. Bundan sonra batıya doğru bazalt sırtlarla kalker tepeler birbirini, kısa mesafeler dahilinde, takip etmektedir. Birecik'e inerken kalker platonun irtifaı seri bir surette alçalıyor. Sürüç'ün batısındaki plato takriben 750 m. civarında bir irtifaı haizken Birecik'de, Fırat vadisinde, 450 m. ye düşüyor. Filhakika Karadağ bazalt kütesinin eteklerinden doğan ve Fırat'a karışan tabiler yaylamanın kenarını derince parçalamışlardır. Bu kısımda sert, kütleli Eosen - Miosen kalkerlerinin altında yumuşak Alt Eosen marnlı kalkerleri aflöre ediyor. Birecik'in beyaz taş evleri bu marnlı kalkerlerden yapılmıştır. Fırat burada yumuşak marnlı kalkerler içinde geniş bir vadi açmıştır. Şurada yeri gelmişken kaydedelim ki Fırat, yaz mevsimi başlangıcında, suları bol büyük bir nehir olarak görülüyor. Bu mahiyeti haiz bir nehrin «Verimli Hilâl» üzerindeki büyük istila yolunda, onun ayırdığı doğu-batı bölgeleri için, bilhassa, Eskiçağ ve Ortaçağda, mühim bir tabii mania teşkil etmiş olduğu muhakkaktır.

Birecik köprüsünün batı kenarında Fırat'ın eski seviyesine tekabül eden bir taraça sahası görülüyor. Burası muhtelif büyüklükte çakıllarla kaplıdır. Batıya doğru, Nizip'e kadar olan saha Birecik etrafındaki araziden müteşekkil olup kâmilen bağlar, zeytinlikler ve fıstık ağaçları ile kaplıdır. Nizip böyle bir yeşillik içinde kurulmuş beyaz renkte bir ve iki katlı evlerden müteşekkil şirin bir kasabadır.

Batıya doğru kütleli Miosen kalkerleri tekrar meydana çıkıyor. Bunlar Gaziantep bölgesi etrafında çorak platoları meydana getiriyor. Bölgede hayat bunlar içinde açılmış vadi tabanlarında ve küçük çapta polye karakterini haiz depresyonlarda toplanmıştır. Buralar bağ ve bahçelerle kaplı olduğu halde Miosen kalker platolar boş bırakılmıştır. Gaziantepin önündeki ova Miosen kalkerleri içinde meydana gelmiş bir polye intibamı veriyor. Filhakika düz taban terra-rossa ile örtülü olduğu gibi depresyonun batı kenarında hum mahiyetini haiz bir de tepecik vardır.

Bu depresyonun batı ucunda az yüksek bir eşik aşıldıktan sonra tekrar küçük çapta bir polye başlıyor. Bunun tabanı geniş bir sahada bağlarla kaplıdır. Burası, bağların yayılışı bakımından, Ege bölgesini hatırlatıyor. Batıya doğru depresyonlar birbirini takip ediyor; fakat bunlar okadar gelişmiş değildir. Bunun sebebi marnlı kalkerlerin meydana çıkışıdır. Kilis'e doğru volkanik arazi sahasını genişleterek hemen her tarafı kaplıyor. Bunlar lav akıntıları ve volkanik kompleksten müteşekkildir. Şehrin güneyinde oldukça geniş bir ova, Suriye hududuna kadar, uzanıyor. Kilis'in etrafı bağlar ve zeytinliklerle kaplıdır.

Gaziantep - İslahiye - Maraş depresyonu arası : Gaziantepin kuzey ve kuzey batısında Eosen ve Miosen'e ait kalkerlerden müteşekkil yaylalar, Gaziantep civarında olduğu gibi aynı coğrafi manzarayı haizdir. Burada da karstik şekillerden dolin, uvala ve küçük çapta polyeler mevcuttur. Vadiler, umumiyetle, susuzdur. Hayat bu çukur sahalarda toplanmıştır.

Eskiköy'ün yambaşında Alteosen kalkerlerinden müteşekkil Ziyarettepesi, bu kısımda, Gaziantep bölgesi kalker platosunun batı hududunu teşkil ediyor. Bunun ötesinde Suriye çukurunun kuzeye doğru devamı olan İslahiye-Maraş depresyonu başlıyor. Burası, fiziki ve beşeri coğrafya bakımından, şimdiye kadar gördüğümüz bölgeden farklı olan Akdeniz bölgesine dahildir.